

Реферат на тему: "Співпраця Олександра Барвінського і Пантелеймона Куліша над підручниками з літератури"

Тематично-літературні реферати

Пошукова робота

Співпраця Олександра Барвінського і Пантелеймона Куліша над підручниками з літератури

Розвиток освітніх потреб українського суспільства в Галичині поставив на порядок денний проблему оновлення навчальної книжки з літератури, яка б відображала здобутки нової української літератури та наближалася б до літературної мови на народній основі, відповідала виховним потребам середньої школи та гімназії.

Під кінець 60-х рр. XIX ст. Львівська шкільна рада не затвердила читанку О.Торонського і запропонувала молодому вчителю Олександру Барвінському, який щойно закінчив Львівський університет, укласти підручник для старших класів середніх шкіл та гімназій. Рада вимагала, щоб нова навчальна книжка з літератури відповідала своїм змістом сучасним потребам української середньої школи.

Треба відзначити, що ім'я педагога, філолога і політика О.Барвінського та його вагомі здобутки у багатьох галузях українського духовного життя Галичини за радянської влади практично були пофальшовані та вилучені з історії педагогіки і методики літератури аж до поч. 90-х рр. XX ст. Складна політична та ідеологічна боротьба в Галичині у XIX ст. розглядалися радянською наукою навмисно спрощено, з вульгарних соціологічних та партійних позицій, які були далекими від об'єктивного розуміння труднощів становлення української культури в умовах колоніального гніту під двома імперіями — Австро-Угорською та Російською.

Якщо ж О.Барвінського радянські вчені і згадували, то лише у негативному плані як приклад "дрібнообуржуазного і націоналістичного діяча" (звісно, в їхньому розумінні!), який вів запеклу боротьбу з революціонерами-демократами Галичини і був прихильником злочинної українсько-польської угоди. Та навіть побіжний неупереджений погляд на діяльність О.Барвінського, відгуки і спогади про нього його сучасників, врешті, його різноманітна літературно-педагогічна спадщина свідчать про інше: це був справжній патріот України, діяльність якого високо оцінена в Галичині за його життя, і тому правдиве слово про нього вже сьогодні відроджується в Україні [89].

Життєвий і творчий шлях О.Барвінського глибоко закорінені у політичні обставини суспільного життя середини і 2-ї пол. XIX ст. — час національних зрушень в усій Європі, час пробудження українства. Один із перших біографів вченого Ізидор Сохоцький відтворив у біографічному нарисі часи його гімназійної юності, життєві обставини та впливи, які будили в юнака патріотичні почуття, бажання допомогти рідному народу.

Зокрема, про участь О.Барвінського у товаристві "Громада" І.Сохоцький писав:

"... таємна "Громада" повстала теж у 1864 р. в Тернополі. Барвінський став її членом. Він зложив на руки свого товариша Івана Пулюя, пізнішого світової слави фізика, присягу, що "нічого і нікого не зрадить та що ціле життя буде працювати для свого народу". Барвінський узявся з великими запалом до читання присланих Танячкевичем "Громаді" різномовних праць із української історії, основно студіював річники видаваної Кулішем "Основи" та його "Записки о Южной Руси", переписав і вивчив напам'ять Шевченків "Кобзар". Познайомився теж з "Енеїдою" Котляревського, творами Квітки-Основ'яненка і Марка Вовчка. На підставі цих лектур, рефератів і дискусій та святкувань поминок Шевченка на сходинах "Громади" сформувався світогляд Барвінського. Він став свідомим українцем і противником на все життя москвофільства. Пізнавши бодай загально українську історію і літературу, постановив продовжувати досліди минувшини свого народу, його мови і літератури та за прикладом свого директора, о. Ільницького, посвятитися учительському званню" [90, 103].

Продовжував свою освіту О.Барвінський після закінчення гімназії у Львівському університеті, де обрав для вивчення на філософському факультеті предмети з орієнтацією на викладання їх у школі: "...історію і руську та польську мову й літературу яко головні предмети науки і пристосовлювався до навчання їх в середніх школах. Для загального образования бажав я також добути собі знання філософії і педагогіки, а для історичних дослідів бажав я ще поглибити відомості з класичної філології, яких я небагато виніс з гімназії через часті зміни професорів" [86, 100].

У своїх спогадах О.Барвінський дав цілу галерею портретів викладачів, які навчали його у Львівському університеті. Про лекції одного з них, професора філософії Миколу Ліпинського, він згадував: "...в залі панував такий гамір, що слова не можна було почути з лекції професора, а до того на останніх лавках вносилися хмари диму з папіросів, які позакурювали собі деякі бутні слухачі" [там само, 101-102].

Кілька слів сказав О.Барвінський і про свого ідейного супротивника Якова Головацького, який на кінець 60-х років остаточно перейшов на москвофільські позиції і відверто їх пропагував у науковій діяльності. Саме ця обставина і викликала неприйняття його лекцій О.Барвінським: "Професор Головацький, — зазначав О.Барвінський, — читав про староруське письменство з давніх скриптів (конспектів — В.О.), зложених на основі історії московського письменника Шевирьова [91] так монотонно і тихо, що ледве хто міг його зрозуміти, а до того виклад був написаний не такою мовою як його "три вступительні преподаванія" (близькою до народної мовою — В.О.), але змосковщеною церковщиною, якою він писав в "Науковім Сборнику" і в інших подібних виданнях (Барвінський має на увазі москвофільські видання — В.О.)..." [там само, 102].

Добрим словом згадує О.Барвінський викладачів класичної філології Кергеля і Лінкера, професора історії Цайсберга, який, "хоч мав скрипти перед собою, однак стоячи весь час на кафедрі, не читав, а говорив з пам'яті і тим способом його виклад

набирав ще більше життя" [там само, 103-104].

Захоплював О.Барвінського викладами з польської мови і літератури проф. Малецький, який читав також лекції зі старослов'янської граматики "на основі Хрестоматії Міклошича". Та цим освіта О.Барвінського не обмежувалася: його цікавили найновіші видання художнього українського слова в обох частинах України, публікації в "Основі" та в інших періодичних часописах. Він свідомо заздалегідь готувався до вчительської діяльності на ниві рідної освіти. Отже, коло знань, які отримував в університеті О.Барвінський, та власні самостійні наукові студії робили його людиною освіченою, знавцем обраних ним наук. Подальша плідна праця в галузі українознавства визначила кілька векторів діяльності О.Барвінського як педагога, літературознавця, письменника і політичного діяча.

Історія створення О.Барвінським підручника з української літератури є свідченням нового етапу у розвитку навчальної книжки для середніх освітніх закладів. Знання, здобуті педагогом у Львівському університеті, а також тривалі самостійні студії над історією викладання літератури в школах та гімназіях Галичини і в європейських країнах, вивчення досвіду створення підручників та власні педагогічні спостереження при науковій підтримці П.Куліша стали наріжним каменем у створенні нового підручника з української літератури для старших класів гімназій і шкіл.

До роботи над підручником з літератури О.Барвінського підштовхувало саме життя, його викладацька діяльність у Бережанській гімназії, до якої він був призначений 22 вересня 1868 р. після закінчення філософського факультету Львівського університету. Працюючи вчителем, він глибоко цікавився справою викладання літератури. На той час цей предмет звався "наукою мови руської", що поєднував у собі вивчення мови і літератури на принципах інтегрованої словесності.

У старших класах панували ідеї, закладені Я.Головацьким у його хрестоматії староруської літератури (1854 р.) у вигляді "общерусского литературного языка", орієнтації на російську імперію тощо. У своїх спогадах зізнався О.Барвінський: "Я відразу зірвав з сею дорогою і перейшов до нової, народної доби українсько-руського письменства від Котляревського ..." [там само, 155].

Та наука ця не була легкою: читанка О.Торонського не була схвалена Радою шкільною краєвою, не було потрібних словників, "ані хоч би коротенького огляду розвитку нашого письменства" [там само, 155].

Початок роботи над читанкою О.Барвінський згадує як колективну працю, в якій брали участь молоді вчителі, його друзі:

"Робота ішла з допомогою моїх помічників так живо, що я до почину переписки з Кулішем мав уже виготовлені майже всі виїмки з письменників народної доби, а тепер ще тільки треба було приладити вибір з усної словесности і біографії письменників, котрих твори мали вийти до Читанки" [там само, 158].

Укладачеві приходилося переборювати великі труднощі, пов'язані з масою проблем на шляху підготовки підручника. Так, зокрема, О.Барвінський згадував про цю роботу: "Задача, якої я підняв ся, була на ті часи незвичайно трудна. Передовсім не було ще у

мене потрібного досвіду, бо ж я тільки що почав учительську службу, а до того, крім петербурзької Основи, Вечерниць, Мети, Правди [92] і деяких видань творів інших письменників не було ніякогесенького підготовлення і оброблення... до історично-літературних і біографічних відомостей не було майже ніяких підготовлених робіт, котрими можна би було покористуватись при укладі такої читанки..." [там само, 156-157].

Отже, О. Барвінський був змушений налагоджувати листування з багатьма письменниками як Західної, так і Східної України, досліджувати закономірності літературного процесу, збирати біографічні відомості про письменників.

У цьому складному процесі народження навчальної книжки надзвичайно корисними для Барвінського стали поради П.Куліша, який з квітня 1869 р. почав листуватись зі своїм галицьким колегою, надаючи йому різноманітну допомогу філологічного і педагогічного характеру.

Про обсяг і структуру свого підручника з української літератури, власне про його рукопис, О. Барвінський у спогадах писав: "Була се здоровенна скирта паперу, обчислена на 80 печатних листів, до вибору, записаного виїмками з усної словесности народної, з українських, галицьких і буковинських письменників, з поглядом на усну словесність і з життєписами письменників на основі Кулішевого н а — к и д к у (запечатаного в цілості доперва 1912 року в "Руслані" в ч. 3-8, бо в "Читанці" подано його із значними пропусками) і його заміток, поданих у його листах" [93, 199-200]. В листі до свого друга Д.Танячкевича за 1868 р. О.Барвінський говорив про основні компоненти нового підручника з літератури: "Твори авторів мають попереджати біографії, а при кінці має бути короткий огляд цілої нової літератури" [94, 85-86].

Свою "Руську читанку" у трьох книжках для середньої школи і гімназії О.Барвінський видав у 1870 р. (ч. I). Це була "Усна словесність", а в 1871 р. (ч. II) — "Писану Словесність" у двох частинах. Перша частина містила у собі уривки з творів письменників, а також їхні біографії від Котляревського до поч. 60-х рр. включно з Т.Шевченком, а друга — подавала навчальний матеріал післяшевченківського періоду. Уведений ним термін "українсько-руський", а також фонетичний правопис у підручниках (кулішівка) стали основою нормативного правопису для шкіл Галичини з 1892 р.

У підручниках О.Барвінського (пізніше і в інших авторів-укладачів) містився вступний оглядовий матеріал певного періоду розвитку літератури і художні тексти до вивчення. Значним досягненням у методиці літератури стало те, що О.Барвінський увів до підручника матеріал із усної народної творчості, на століття визначивши зміст шкільного курсу літератури.

Такий науково-методичний підхід до побудови підручника був результатом плідної співпраці О.Барвінського з видатним українським письменником, літературознавцем і педагогом П.Кулішем, який двічі відвідував О.Барвінського і листувався з ним із різних наукових і видавничих питань протягом багатьох років. Слід зауважити, що за радянських часів значна частина творчої спадщини письменника була під забороною,

на педагогічні погляди П.Куліша було накладене табу. Тільки з часу постановня незалежної України, яка поступово позбавляється світоглядних ідеалів тоталітарного режиму, цим питанням творчості П.Куліша почала приділятися певна увага [95].

Участь у підготовці навчальної книжки П.Куліш почав брати з того моменту, як одержав на початку 1869 р. від М.Лисенка лист-прохання від О.Барвінського про надання йому допомоги в укладанні читанки для вищих класів гімназій. І вже з першого свого листа-відповіді (Прага, 1869 р., 9 (21) квітня) письменник із захопленням консультував молодого педагога з проблем, які приходилося тому вирішувати як укладачеві навчальної книжки.

Слід сказати, що О.Барвінський включив як додаток до своїх спогадів листи П.Куліша до нього. Значна частина цього листування була присвячена питанням підготовки підручника з літератури для старших класів гімназій. Цей матеріал є унікальним для вивчення історії перших підручників із літератури, він становить яскраву сторінку методики літератури.

Одним із критеріїв добору творів до читанки став пункт шкільної інструкції, про яку згадує П.Куліш у листі до О.Барвінського. Там вказувалося, що до читанок потрібно вводити письменників, "ktorzy brali zywy udzial w rozwoju nowoczesnej ruskiej literatury" [86, 191]. У процесі роботи над змістом читанки П.Куліш та О.Барвінський не раз зверталися до тлумачень змісту інструкції, з'ясовуючи моменти, не обумовлені інструкцією, зокрема, вирішуючи питання про роль критичних матеріалів до творчості того чи іншого письменника, про зміст біографічних довідок тощо.

І.Франко надзвичайно високо цинив вплив Куліша на весь український політичний і культурницький рух в Австро-Угорщині у 60-70-х рр. XIX ст. Так, у вступі до вибраних листів П.Куліша в "Киевской старине" (за 1889 р.) Франко під псевдонімом "Мирон" писав про впливи Куліша на галичан: "В истории умственного и национального развития Галицкой Руси в 60-х и в первой половине 70-х годов П.А. Кулиш играл большую роль; его влияние было громадное и сделалось одним из твердых оснований так называемой народной или украинской партии в Галичине" [96, 84].

П.Куліш справедливо, але з притаманною йому різкістю у судженнях про літературний процес висловив О.Барвінському критичні оцінки щодо багатьох авторів та їхніх художніх творів, які могли бути включені до читанки. Критерії своїх суджень письменник написав у своєму листі до О.Барвінського, надрукованому у додатку до "Спогадів...": "Коли Вам треба, щоб книжка була велика, то виберіть більше із небагатьох письменників, а соломою без зерна не годиться молодіж годувати. Через ледачі читанки наробиться з неї таких писак, що багацько казатимуть та нічого буде слухати" [86,180].

З його листів можна прочитати інколи саркастично гострі зауваження до творчості українських письменників. Про окремих із них у листах до О.Барвінського він, наприклад, писав: "Вірші його — горох у шкурятяному решеті", "Кулик у своєму болоті може й голосний мав писк, а в громаді того писку не було чути", "N [93] — приший кобилі хвіст; нате й мій глек на сироватку, щоб і моя була масниця; знайте мене

перепечайку, що на воротах тісто..."; "...се в нас тупиця, що тільки вміє дещо перепечатувати, постулювавши з книжок, а в мові навіть його, надто ж в українських віршах, "миш у голову зайде, поки крихту знайде"; щодо Т.Шевченка оцінки П.Куліша часто носили виразно суб'єктивний характер: "З Шевченка П р и ч и н н а — слабенька річ, Н е в о л ь н и к, Ч е р н е ц ь, М о с к а л е в а к р и н и — ц я, Н а з а р С т о д о л я — се все стоїть низько проти його самого" [86, 195]. І далі про Шевченкові твори: "Дрібних речей у нього багацько гарних, повибирайте" [там само, 195]. Зрозуміло, такий критичний підхід був значною мірою обумовлений навчально-виховним характером рекомендацій: для школярів необхідно було вибрати саме ті твори, які б сприяли громадському становленню молодого покоління на кращих зразках українського художнього слова.

Прискіпливо ставився письменник і до власних творів, зокрема у такий спосіб коментуючи розділи роману "Чорна рада", які могли б бути використані у читанці: "Початок книги до приїзду у хутір до Гвинтівки — дуже слабкий. Ніколи б я не хотів що бачити з того перепечатане" [там само, 195].

Стратегічною на той час і актуальною на сьогодні залишається точка зору П.Куліша на призначення підручника літератури. Педагог і літературознавець писав до О.Барвінського: "На читанку я дивлюсь так, що з неї учні зачерпатимуть хорошого смаку і доброго розуму. Тим треба в неї вбрати тільки найкраще з найкращого. Коли ж друкувати в читанці, що й слабувате, то хіба на те, щоб показати смак епохи, або такого писателя, що хоч писав і не смакувало по-нашому, та був перший, один собі до деякого часу, як от Котляревський" [там само, 175]. Та, на жаль, прагнучи засвідчити "абсолютну чистоту помислів" (чи то наукових, чи то патріотичних), автори-укладачі наступних поколінь підручників із літератури цієї рекомендації, як правило, не дотримувались. Багатоманіття підходів чи навіть альтернативність суджень щодо змісту підручника не характерні для українського підручникотворення за попередні 150 років (від часів створення перших підручників із літератури — В.О.) ні в діаспорі, ні в радянській школі, ні в новітню епоху.

Сама альтернативність для українських педагогів була "річчю у собі": в діаспорі писався свій безальтернативний підручник, а в радянській Україні — свій, але школярі про це не відали, бо не мали прикладів для порівнянь, так не було прийнято і в методиці. Хоча, за великим рахунком, українські підручники з літератури, видані у західному світі, власне, і були альтернативними до радянських за своєю суттю, в радянській Україні вони були заборонені, і радянська методика літератури боялася про них навіть згадувати. Тому альтернативність як один із принципів діалогічного чи критичного навчання не входила ні до підручників, ні до шкільної практики. Хоча окремі епізоди досвіду альтернативного чи діалогічного мислення мали місце в українській педагогічній і методичній науках (напр., праці Г.Ващенко, досвід педагогічної діяльності В.Пачовського [98] та ін.), та для широкого практичного вжитку їх ще не застосовували.

Отже, думка П.Куліша про необхідність включати до читанок не тільки абсолютно

високохудожні твори, але й зразки, хоча і прохідні, але які свідчили б про етапи розвитку літературного процесу, про певну альтернативність у виборі письменниками художньої форми, ще має бути реалізованою методикою літератури.

У зв'язку з необхідністю включати до читанки зразки усної народної творчості П.Куліш з високим пієтетом писав про вершинні здобутки українського фольклору: "Ще мусите декотрі народні думи і пісні туди помістити, яко твори поетів безіменних... Се такі твори, що Шевченко читав їх стоячи на навколішках, і не було б Шевченкового вірша і в нас, коли б сього не було. Ляхи і москалі нічогоісінько такого не мають. Се наші народні гордоші. Се наша давня, перед шевченківська словесність, тільки невідомі автори..." [86, 199].

Саме за Кулішевою концепцією розвитку українського фольклору, яку він сформулював у вступі до читанки, й була укладена Барвінським перша частина підручника — "Усна словесність".

Цікавою і повчальною для сьогоднішніх укладачів навчальних книжок із літератури є рекомендація П.Куліша щодо критичних оцінок художніх явищ на сторінках підручника. Письменник не рекомендував О.Барвінському зловживати критикою, а перш за все пропонував знайомити дітей із самими творами: "Нехай хлопчата, — писав він, — читають без посередника виборку з письменників, а тоді вже можна їм оцінювати, як вони попрочитують доволі, та й пам'ятатимуть те, що прочитали" [там само, 190].

П.Куліш застерігає О.Барвінського, маючи на увазі підручник: "Не становіться між його (учня — В.О.) чутивом і літературним твором: се річ шкідлива, хоч би коротенький вирок писателеві дав найвищий ареопаг. Буде Вам час і місце судити те, що дитина прочитає; спершу дайте прочитати" [там само, 190].

Отже, на думку письменника, читаючи художній твір, школярі повинні застосовувати перш за все свою аперцептивну здібність, а не чиєсь, хай навіть і глибоко наукове, слово. Тому-то у підручнику не повинно бути занадто багато критики, яка б відучала дитину думати самостійно, спираючись на власний чуттєвий досвід.

Такий підхід до укладання підручника з літератури був реалізований у читанках О.Барвінського: підручник містив лише невеличкі вступи до творів письменників з мінімальними оцінками їхньої творчості, даючи можливість учням самостійно заглиблюватись у зміст творів. Сьогоднішні ж підручники, звернімо увагу на цей факт, дають учневі таку масу знань, що читання самого тексту вже стало другорядною справою: у підручнику добрими дядьками вже все сказано наперед...

Пізніше подібну ідею — опору вчителя на аперцептивний досвід дитини — теоретично обґрунтував, спираючись на психолого-лінгвістичну теорію художньої творчості О.Потебні, відомий український літературознавець і педагог О.Дорошкевич [99].

Щодо біографічних довідок, які повинні були мати місце у читанці, П.Куліш пропонував робити їх як можна коротшими: "...як писати біографії людей, що трохи не всі ще живі? Та й на що се знати хлоп'ятам? (Доволі сказати: вмер такого то року, щоб

видно було, хто ще живий; а живі і біографії і твори свої ще покажуть може інше). Мала біографія нічого не скаже, а широкую хто напише?" [86, 193].

П.Куліш добре відчував неповноту українського літературознавства, його відставання від потреб суспільства, зокрема від потреб шкільного курсу літератури. Тому він і застерігав О.Барвінського від поспішних оцінок галицького літературного процесу на сторінках читанки. П.Куліш рекомендував укладачеві: "Правду про галицьку словесність не пора ще казати. Нехай спершу в нас будуть готові наукові книжки про весь гімназійний курс, та нехай надрукується вся Біблія..." [там само, 209]. Але нагальна справа з підготовкою підручників не давала можливості О.Барвінському чекати появи наукової книжки, власне масштабного літературознавчого дослідження досягнень українського літературного процесу. З науковою ретельністю і принциповістю це завдання через кілька десятиріч виконає І.Франко.

Листування між П.Кулішем та О.Барвінським дає можливість бачити вплив Кулішевих рекомендацій на формування змісту читанки. У листі від 8/20 червня 1869 р. розкриваються його роздуми-пропозиції про місце у читанці вступних критичних статей-оглядів, "накидок". П.Куліш передбачав два вступи до двох основних частин підручника — до усної народної творчості та до художніх творів: "Опріч того, що напечатано у 1-му і 2-му ч. П р а в д и [100] про українську словесність, я написаного ще не маю. А те печатане доведено до Шевченка. Отже могли б Ви його скоротити і напечатати після народних творів, так, щоб мій "накидок" був першим переднім словом, а "нарис історії словесності Русь-Української" другим переднім словом, чи вводидами у печатні твори української словесності" [86, 199].

Хоча Кулішів огляд літературного процесу О.Барвінський не використав, а уклав його самостійно, структура читанки, пропонована П.Кулішем, була прийнята.

Отже, на цьому етапі становлення середньої освіти методика літератури випереджала літературознавство. Систематизація відомостей про розвиток усної народної творчості і літературного процесу вдосконалювалася саме у процесі створення підручника літератури. Та справедливості ради треба сказати, що процес творення першого підручника на історичній основі був і етапом розвитку самої літературної науки, бо як П.Куліш, так і О.Барвінський органічно поєднували у своїй діяльності літературознавчі дослідження з методичними студіями.

Завершальний етап роботи над змістом читанки та її редагуванням відбулися під час зустрічі П.Куліша у О.Барвінського вдома, у селі Шляхтянці, біля Тернополя, куди влітку 1869 р. приїздив П.Куліш. Допомога, яку надав О.Барвінському П.Куліш, полягала у написанні ним вступу до першої частини "Усна словесність", в наданні рекомендацій до вступу про літературний процес ХІХ ст., до біографічних нарисів та щодо аналізу творчості письменників-наддніпрянців: І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, Марка Вовчка, М.Костомарова, Д.Мордовця, Ганни Барвінок, М.Петренка та ін. Корисними стали для О.Барвінського і критичні зауваження П.Куліша щодо творчості галицьких письменників.

У нарисі П.Куліша "Погляд на усну словесність" (ч.1, с.2-4), який передує першій частині "Руської читанки" — творам фольклору — дається огляд історії усної народної творчості від доісторичних часів, визначається поняття феномену української народної культури, розкривається суспільна і культурна роль українсько-руської словесності в житті народу, подається типологія явищ УНТ, детально розглядається її жанрова своєрідність.

Після Кулішевого "Погляду..." О.Барвінським подаються матеріали хрестоматії: пісні, думи, співанки, коломийки, колядки і щедрівки, гагілки, обжинкові пісні, весільні пісні, легенди, перекази про померлі душі та запорожців, приказки та загадки.

Тут потрібно додати, що укладач не в усьому слідував рекомендаціям П.Куліша, часто приймаючи власне рішення у виборі для читанки тих чи інших творів. Так, зокрема, О.Барвінський не включив до книжки думу "Про Коновченка", значення якої для учнів П.Куліш цинив дуже високо. Він рекомендував укладачеві: "Ся мусить бути перша, бо гарно починається і кінчається" [там само, 204].

Слід сказати також, що до вибраних Кулішем і Барвінським творів для читанки були додані волею Шкільної ради інші, почасти невеликої вартості. Так, зокрема, Шкільна рада примусила О.Барвінського ввести до підручника твори москвофіла Б.Дідицького.

У другій частині підручника "Писана словесність" (від І.Котляревського до Т.Шевченка) містилися біографічні відомості про письменників цього періоду (І.Котляревський, Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький, Я.Кухаренко, А.Метлинський, М.Устинович, А.Могилянський, Т.Шевченко, М.Максимович, І.Гушалеви́ч) та їхні твори (часто уривки). Отже, літературний процес в Україні постає тут як єдине органічне національне явище.

У підручнику був додаток із творами В.Гоголя, М.Петренка, Д.Мордовця і М.Костомарова, що поглиблювали уявлення школярів про літературний процес цього періоду.

Третя частина підручника "Писана словесність" охоплювала післяшевченківський розвиток української літератури і була представлена творами Л.Глібова, В.Стороженка, Б.Дідицького, Марка Вовчка, О.Кониського, П.Куліша, І.Наумовича, П.Леонтовича, І.Шареневича, Є.Агарського, К.Климкевича, О.Огоновського, Ф.Царевича, В.Шашкевича, Ю.Федьковича, С.Воробкевича, Ганни Барвінок, П.Кузьменка, І.Нечуя-Левицького та ін. До третьої частини долучалися (у додатку) твори Тимка Падури, Л.Данькевича, М.Номиса, О. Сторонського, О.Партицького, С.Руданського, А.Навроцького, Павла Ратая (П.Куліша), Павла Свого та коротенькі відомості про авторів. У додатку містилося також оповідання "Савур-Могила" без вказівки на його авторство.

Крім того, у кінці підручника подавалися у перекладі на українську мову уривки зі Святого письма — з "Першої книги Мойсеевої" та з "Євангелія" від Матвія.

Новою на той час була позиція О.Барвінського щодо залишення без змін мови творів, які несли в собі діалектизми сходу і заходу України. Автор-укладач вирішив не

втручатись у тексти, мотивуючи це тим, "... щоб подати вірний образ рускої літератури і її розвою, так в Галичині як і в Україні" [101, 2]. Це був крок уперед у порівнянні з підручниками В.Ковальського та О.Торонського, які прагнули реалізувати свої москвофільські інтереси під час правки мови художніх текстів, включених до читанок письменників Західної і Східної України. Вироблення ж норм загальноукраїнського правопису ще було попереду.

О.Барвінський мав розвинене філологічне чуття, розумів значення вмотивовано вдалого добору творів для дитячого читання і виховання. Навіть із творів видатних письменників він зважено і ретельно вибирав тексти для підручника. Так, у своєму листі від 15 травня (1869 р.) до брата Осипа в Бережани він писав: "З Марка Вовчка подаю до читанки цілу Сестру, Два сини, і частини з Інститутки. З III тому не думаю нічого давати, а тільки згадати, що далеко слабкі оповідання. З Назара Стодолі подав я 1 акт. Біда тільки, що з творів Костомарова драматичних нічого подати не можу. Переяславська ніч і Сава Чалий заяскраві і самі вже титули ingalta. Загадка — комедійка в Основі за "tlusta" як каже поляк, за багато простацтва, і меншої вартості. Отже нічого не зостає більше як подати Кремуція Корда в добрім переводі" [102, 91].

Вже наступного 1870 р. П.Куліш одержав з Галичини від Володимира, брата О. Барвінського, повідомлення, що підручник вийшов друком у Львові. У листі до О.Барвінського від 27 березня 1871 р. П.Куліш з Відня сповіщає: "Спасибі, друже Олександрє, за читанку..." [63, 219]. А далі письменник у цьому ж листі переходить на іншу хвилюючу його тему — видання в Галичині Біблії українською мовою.

Укладання підручника з літератури хоча й було епізодом у складному процесі єднання західних і східних українців, свідчило про суспільну важливість виконаної справи, і це добре розуміли як О.Барвінський, так і П.Куліш. Майже через 20 років після видання підручника П.Куліш у відповіді на повідомлення про перевидання "Руської читанки..." писав із почуттям хвилювання про часи спільної роботи над читанкою: "Любо мені було читати Ваші споминки про наші давні давна. Залюбки згадую собі, як ми бесідували з Вашим панотцем і Пані маткою в Шляхтинцях під липами...

Веселить мене і мою Пані [103] звістка про Вашу читанку, що, мовляете здорові, виявляє поступ нашого вікування. Не даремно ж бо ми з Вами, Галичанами, подвигаємось на поприщі древньої Рущини" [там само, 317].

Співпраця П.Куліша і О.Барвінського становить яскраву сторінку в історії створення перших підручників із літератури для середньої школи і розвитку методики літератури як науки. Праця над навчальною книжкою вимагала від укладачів надзвичайно великих інтелектуальних і моральних зусиль у трагічних для українського народу обставинах колоніальної залежності обох частин України, перешкод, що чинили на шляху обміну інформацією кордони двох імперій.

Потреба в підручнику з літератури для учнів старших класів шкіл і гімназій була такою гострою, що до видання праці О.Барвінського в одному з періодичних галицьких видань з'являються уривки з нього. Зокрема, в "Правді" (літературно-науковому

віснику) за 1870 р. (ч. 1) був надрукований "Погляд на усну словесність українську" з вказівкою на те, що це "виїмки" з читанки О.Барвінського. Правда, прізвище П.Куліша як автора "Погляду..." не називалося.

Завершена праця принесла О.Барвінському велике полегшення і відчуття сповненого перед своїм народом обов'язку. Пізніше у своїх спогадах про факт завершення роботи він писав: "...мав я почуття сповненого народного обов'язку і се задоволення, що вже в перших починах учительства мав я нагоду виповнити сю велику прогалину в шкільній літературі і дав нашій молоді в руки книжки, з котрих вона могла пізнати нову добу нашого письменства і живу народну мову найвизначніших українсько-руських письменників" [там само, 161].

Видатний історик і теоретик українського літературознавства І.Франко дав високу оцінку педагогічній праці О.Барвінського: "Сі три томи, — писав він, — мали служити як учебники руської мови і письменства в класах шостому, сьомому і восьмому. В порівнянні уживаної перед тим читанки Торонського, якої редактор, хоч і не зовсім виразно, хилився до москвофільства ...читанка Барвінського творила дуже значний поступ, а фонетика, захована в писаннях українців, приготувлявала побіду фонетичного правопису в цілім письменстві" [90, 365].

Довголітню плідну працю О.Барвінського було високо оцінено у Західній Україні його сучасниками. Так, зокрема, педагог і автор підручників для школи І.Левицький на початку ХХ ст. писав про здобутки Барвінського: "Заміна в пізніших виданнях підручників О.Барвінського етимологічного правопису на фонетичний увиразнювала окремішність і своєрідність української мови, а це разом з широким наведенням у них творів Тараса Шевченка та інших українських письменників і запровадження терміна "українсько-руський" значно розширило можливості національного виховання української молоді" [104, 26].

Та не вся інтелігенція Західної України радо вітала підручники О.Барвінського. Непроста суспільно-політична ситуація, яка склалася у галицькому українському суспільстві у 2-й пол. ХІХ ст., відбилася і на оцінці книжок О.Барвінського різними ідейно супротивними групами. Так, зокрема, пізніше він згадував про негативний відгук на "Читанку" у пресі одного з москвофілів, який не приймав мову їхнього написання: "...в кореспонденції із Жовкни (язык рускій в школах) виступив дописець із домоганем: "чтобы послы наши [105], которых даст Бог, будет больше, як доселе, в Вене вхлопотали уничтожение не нравственных (!) читанок Барвинского, несходных с законом державным (!), который выразно о языках краевых вспоминает..." [там само, 160-161]. Це необґрунтоване заперечення праці О.Барвінського свідчило про рівень мовної культури дописувача-москвофіла, а також про несконсолідованість українського народу не тільки з політико-географічних причин, але й із внутрішніх, ідейних.

Неприйняття читанок О.Барвінського простежується в радянську епоху, коли галицьке українське "народовство" обов'язково оцінювалося тільки як буржуазно-націоналістичне, а один із його керівників О.Барвінський та його праця на народній ниві, звісно ж, як ворожі радянським людям.

Так, зокрема, у праці О.Р.Мазуркевича "Нариси з історії методики української літератури" негативна позиція О.Барвінського щодо висловленого Лесею Українкою бажання разом редагувати львівський журнал для дітей "Дзвінок" визначається як "буржуазно-націоналістична" [1, 187].

Однозначно негативно, "з класових позицій", без врахування складних суспільно-політичних умов існування української інтелігенції в Австро-Угорській імперії оцінює працю О.Барвінського й радянський вчений В.З.Смаль. Про читанку галицького педагога він сказав: "Вислугуючись перед властями, автор зробив все, щоб до неї (до читанки — В.О.) не потрапили твори з свободолобивими, революційними мотивами. В першій частині книжки, присвяченій фольклору, було замовчано гайдамацькі, опришківські і рекрутські пісні, не відзначено різниці між піснями і думами. У другій і третій частинах, які мали дати уявлення про писану літературу, викинено бунтарські пісні Шевченка та Федьковича, твори Марка Вовчка" [106, 95]. Такі звинувачення викликають перш за все здивування: невже шкільна програма з літератури повинна охоплювати всі набутки усного народного слова та ще й "з революційними мотивами"?

Звичайно, такі оцінки радянських вчених щодо діяльності педагога-народовця перекрили шлях ідеям О.Барвінського та й пам'ять про нього до кінця 80-х рр. XX ст. І все ж навчальна книжка з літератури, незважаючи на кордони і трагічну розмежованість українства, стала витвором і явищем загальноукраїнським як за своїм змістом, так і за методикою її укладання. Методика і практика вивчення української літератури у старших класах середньої школи вперше здобули підручник, побудований за принципом історизму з урахуванням кращих здобутків українського письменства на Лівобережній та Правобережній Україні.

Пізніше, вдосконалюючи зміст своїх читанок, О.Барвінський створив серію підручників із літератури для українських шкіл і гімназій Галичини: "Виїмки з українсько-руської літератури", "Вибір з української літератури", "Історія української літератури" (I-II, 1920-21) та ін. Підручники О.Барвінського вискористовувались у школах і гімназіях Галичини, Наддніпрянської України та в українському зарубіжжі (США, Канада, Бразилія).

Слід додати, що науково-методична діяльність О.Барвінського не обмежувалася укладанням підручників, ця важлива справа вимагала від нього як педагога і подальших кроків — розробки методики використання підручника вчителями. І він це робив. Чи не вперше в методиці української літератури О.Барвінський створює такі праці і публікує їх у 1889 р. на сторінках газети "Учитель", органу Руського Товариства Педагогічного. Серія публікацій мала назву "Яке призначення має читанка в народній школі і як нею треба користуватися". О.Барвінський дав ряд визначень навчальної книжки з читання, орієнтуючись на діяльність вчителя III і IV класів.

"Читанка, — визначає педагог, — єсть найважливішою і головною научною книжкою учителя" [107, 9]. І далі, визначаючи основні напрямки використання підручника, він пише: "Читанка повинна, отже, бути осередком науки матернього язика, в ній мають скуплятися і на ній опиратися всі галузі науки язикової, на ній і з

неї повинен учитель учить мислі і мови, читання і оповідання, правописи, творення речень, граматики і стилістики в такому зв'язку, в якому ті галузі науки з собою лучаться, підпорядковуються і доповнюються. Отже передовсім треба читанку зрозуміти і вміти нею користуватися" [там само, 9].

У цих статтях О.Барвінський порушував ряд питань методики вивчення художнього твору в середніх і старших класах.

Треба додати, що О.Барвінський працював не тільки над створенням підручників із літератури та вдосконаленням методики викладання літератури в школах і гімназіях. Він також переклав для старших класів гімназій з німецької на українську мову підручники з географії та історії, а з польської — підручники з всесвітньої історії.

Заслуги О.Барвінського перед українською педагогікою величезні. Його здобутки сьогодні вимагають ретельного вивчення і пропаганди в педагогічних вузах України, центрах підготовки вчителів для шкіл українознавства в діаспорі.

Українське відродження в Галичині у 2-й пол. XIX ст. закономірно дало право називати Західну Україну "п'ємонт української культури". Бо саме тут могла існувати і розвиватись українська школа, створювались основи вищої школи, друкувались художні твори західноукраїнських і східноукраїнських письменників. Це стало можливим завдяки наполегливій праці і боротьбі за права рідного народу української інтелігенції Галичини.

У кінці XIX ст. західноукраїнська педагогічно-філологічна думка й шкільна практика в галузі підручникотворення розвивали зміст підручника, орієнтуючись на потреби української середньої і вищої школи. Науково-методичні принципи укладання навчальної книжки з літератури В.Ковальського, Я.Головацького, О.Торонського, О.Барвінського удосконалювались і втілювались у життя такими відомими педагогами, письменниками і вченими, як Ю.Романчук, Й.Застирець, О.Попович, К.Лучаковський, О.Огоновський та ін.

Важливою для розуміння стану української освіти і підручникотворчого процесу є оцінка цих явищ видатним літературознавцем і письменником І.Франком.

Глибоке розуміння значущості рідного слова в суспільно-політичному житті українського народу спонукало Франка уважно придивлятися до стану викладання української літератури в школах і гімназіях Галичини. Письменник був переконаний, що успішне оволодіння молоддю рідною літературою забезпечить і відповідний рівень розвитку українського літературного руху. Недоліки української літератури письменник бачив безпосередньо у "вадливім урядженні (у хибній методиці — В.О.) і ще вадливішим трактуванні науки руської літератури в наших середніх школах" [108, 322].

Роблячи огляди здобутків української літератури від давнини до кінця XIX ст., І.Франко звертав увагу і на зміст підручників із літератури. Він досліджував різні змістові аспекти навчальної книжки: які твори включено в них, як використовуються підручники на уроках, чи відповідають вони загальноукраїнському процесу оновлення мови на народній основі, як своїм змістом навчальні книжки виховують українську молодь у патріотичному дусі тощо.

Письменник розглядав відповідність підручників завданням національного руху українців, що знаходилися в колі розвинених європейських народів. Про стан українців як народу і нації у кінці XIX ст. і про їхні суспільно-політичні завдання він писав: "Історія нашого українського національного руху в двох останніх десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка ділить його від свободних, повноправних, цивілізованих націй, а притім позбавленого найважливішого знаряддя цієї праці — заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і не відлученого від неї почуття сили і віри в остаточний успіх" [109, 510].

Саме з цих позицій підвищення рівня національної свідомості народу він досліджував зміст підручників, їхні освітньо-виховні можливості, розглядав впливи новітньої західноєвропейської освіти, вже позбавленої з кінця XVIII ст. схоластики, на становлення освіти в Україні, на появу нових закладів навчання — шкіл, семінарій, гімназій, університетів.

Не оминув увагою вчений перші новітні читанки XIX ст., побудовані на основі живої української мови. Франко дав оцінку "Читанці" Шашкевича для початкової школи, хрестоматії з творів "старої і нової південноруської літератури", що увійшла до "Граматики" Йосипа Левицького (1834 р.), а також розглянув навчальні книжки, видані у Східній Україні: "Букварь" Т.Шевченка, "Граматку" П.Куліша, "Українську абетку" М.Гатцука та ін.

Літературознавця цікавили мовні аспекти навчальних книжок українською мовою — "Проповіді на малоросійском языке" та "Беседы катехизические" В.Гречулевича і взагалі стан вивчення рідною мовою церковних книжок у Східній і Західній Україні, рівень їхніх перекладів.

Детально і критично розглядав І.Франко підручникотвірний процес у Галичині в 2-й пол. XIX ст.: читанки В.Ковальського, Я.Головацького, О.Торонського, О.Бар-вінського, Ю.Романчука, К.Лучаківського, О.Партицького та ін.

Значення цих навчальних книжок І.Франко оцінював на тлі гострої політичної боротьби в Західній Україні між народовцями, москвофілами і польським патріотичним рухом.

Літературознавець відзначав як факт надзвичайної ваги використання в підручниках української літературної мови на народній основі.

Його слово часто було жорстоким, але справедливими. Особливо прискіпливими були його рецензії на галицькі підручники з літератури. Так, зокрема, аналізуючи "Підручну історію руської літератури від найдавніших до наших часів" Й.Застирця, вчителя гімназії, він із сарказмом писав про мовний бік книжки, що цей підручник видано тільки для того, щоб "задокументувати, як мало руської мови і літератури вміють тепер деякі гімназіальні вчителі сього предмета" [110, 223]. І далі у цьому ж ключі: "...приходилося б корегувати майже кожну сторінку..." [там само, 223].

Досить негативну оцінку дав І.Франко і хрестоматії з так званої "угрорусской литературы" Євменія Сабова, виданої в Закарпатті 1893 р. і призначеної для використання в якості підручника для вивчення рідної літератури у школах

Закарпаття. Причина такого ставлення літературознавця одна — мовноестетична глухота укладача, що орієтувався на старослов'янську мову в умовах мадяризації українського населення Закарпаття. Особливо негативно реагував літературознавець на штучну мову хрестоматії. Виховне значення її він оцінив такими словами: " Ся частина, навчаюча хіба тим, що вказує наглядно, як люди не злі і не глупі, відбившись від живої народної мови, фатально відбиваються і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертвячину, від котрої на десять миль віє гробовим холодом" [111, 200].

Погляд на вивчення рідної літератури та підручники з неї видатний літературознавець і письменник І.Франко щільно пов'язував з актуальними завданнями української освіти і літератури як визначного феномена національної духовності і важливого чинника виховання, консолідації українців, орієнтував школу й суспільство на оновлену українську літературу на народній основі.

Отже, у 2-й пол. XIX ст. українська методична думка почала виробляти нові, життєво необхідні підходи до створення навчальної книжки з літератури. Процес удосконалення, долаючи перешкоди різноманітного характеру, згодом висунув і адекватний цій новій навчальній книзі термін — "підручник літератури".

Необхідно зазначити, що довгий час у XIX ст. навчальна книга з літератури для старших класів мала різні назви. Це "руська читанка", "руський учебник", "елементарна книга" тощо. Разом із пошуками адекватної назви робилися спроби розвивати методичний апарат книжки — виважену систему питань і завдань, які ведуть учнів до засвоєння поданих у підручнику знань, розвивають необхідні уміння і навички. Цей процес спочатку захопив підручники-читанки для початкової школи, пізніше — навчальні книги для середніх і старших класів шкіл і гімназій. Радикальні зміни у змісті навчальної книжки (поява та урізноманітнення методичного апарату) стали можливими лише у кінці XIX — на поч. XX ст., коли в педагогіці (перш за все у Західній Європі) запанували теорії Дьюї, Торндайка, Кілпатрика та інших психологів і філософів, згідно з якими процес навчання повинен являти собою ланцюг самостійних відкриттів учнями. На творення підручника української літератури впливав і процес гуманізації освіти. Отже, педагогічна наука у процесі навчання починає враховувати особистість учня, його пізнавальні рефлексії, орієнтуватись на них при ускладненні навчальних програм та підручників.

У 2-й пол. XIX ст. методика літератури виокремлюється в самостійну наукову дисципліну з її термінологічним апаратом і науковими поняттями, зокрема назвою навчальної книжки.

Уперше в методиці літератури визначення навчальної книги для середньої школи з літератури як "підручника" вжив педагог Й.Застирець. У 1902 р. він видав у Львові "Підручну історію руської літератури від найдавніших до наших часів". Хоча книжка викликала в І.Франка багато зауважень педагогічного і літературознавчого характеру, її видання засвідчило народження важливого терміну на позначення навчальної книжки з літератури для шкіл і гімназій. Відтоді підручниками стали називати

навчальні книжки з літератури для середньої і старшої ланок шкільної освіти, а такий термін, як читанка, на позначення навчальної книжки став вживатися виключно в початковій ланці освіти.

На "підросійській" Україні вперше назва "підручник" щодо навчальної книжки з літератури для середніх і старших класів була застосована у 1920 р. у посібнику А.Воронця "Наші письменники. Життя та діяльність українських видатніших письменників". Видання мало підзаголовок "Підручник для учнів вищих початкових та середніх шкіл". Укладач разом із іншими завданнями пропонував учням звертатися до праці С.Єфремова "Історія українського письменства" та до статей "Літературно-наукового вісника", власне, до неадаптованих літературознавчих джерел — творів М.Грушевського, О.Барвінського, М.Євшана та ін. Тут є відчутним певний академічний підхід до шкільного навчання, що було обумовлено перш за все складним суспільно-політичним процесом становлення української середньої школи в умовах незалежної Української держави, а тому відсутністю відповідних посібників із літератури для школярів (хрестоматій, збірників тощо). Разом із тим є важливим усвідомлювати: потреба східноукраїнського суспільства в підручнику літератури для середньої школи почала задовольнятися.

Отже, процес народження терміну на позначення навчальної книжки з літератури стає невіддільним від творення її змісту і форми шляхом трансформації букварів та читанок початкової школи та використання окремих складових елементів таких дисциплін попередніх століть, як граматики, риторика і поетика. В цілому ж це була нова навчальна книга, укладачі якої виходили з актуальних вимог педагогіки і літературознавства, потреб українського суспільства.

Розвиток західноукраїнської педагогічної думки у взаємодії із східноукраїнською переборював нерозвиненість літературознавчої та педагогічної науки, правописну невнормованість (паралельне існування кількох правописів), інформативну обмеженість у спілкуванні українців Галичини і Східної України. Труднощі, викликані політичними обставинами розмежованого існування українського суспільства під владою двох імперій, процес подолання цих негараздів треба сьогодні осмислювати перш за все як подвиг, як ознаку вітаїзму нашого народу.

Новий етап розвитку підручників розгортається у ХХ ст., коли розширилась та урізноманітнілась сфера вивчення української літератури в школі та вузі в умовах передреволюційної Східної України, першої третини ХХ ст. в Галичині, за доби Центральної Ради, в Радянській Україні, в умовах німецької окупації України та, нарешті, за межами українських земель — у східній і західній діаспорі.

Вчені та методисти витворили цілий ряд оригінальних навчальних книжок у часи Української Народної Республіки (1917-1920 рр.), у Західній Україні до 1939 р., в "підрадянській" Україні, в роки німецької окупації (1941-1944 рр.), а також в українських центрах педагогічної думки в західній і східній діаспорах.

У 90-х рр. ХХ ст. українська освіта вже в умовах незалежної Української держави постала перед необхідністю не тільки переосмислення здобутків попередніх епох, але й

активного заперечення проявів тоталітаризму в навчанні та вихованні школярів, гострої необхідності розробки теорії навчання для ХХІ ст.

Новим етапом розвитку літературної освіти стають останні роки ХХ ст., коли в умовах посткомуністичного режиму починають складатися принципи освіти незалежної демократичної України, а національна ідея по праву починає посідати провідне місце у формуванні змісту середньої і вищої освіти, стандартів освіти, навчальних програм, навчальних книжок.

Різноманіття напрямків існування української освіти у ХХ ст. давало поштовх і до створення підручників із літератури, які розвивались як за законами загальноєвропейської педагогіки, так і за вимогами локальних суспільно-політичних умов і традиціями розвитку української школи.

Досвід підручникотворення у ХХ ст. є важливим досягненням української філологічної і педагогічної науки; він не тільки прояснює досягнення минулих часів, але й дає можливість бачити шляхи оновлення навчальної книжки з літератури у ХХІ ст.